

УДК 141.7:316.42

РОЗВИТОК АБО ЗВИТТЯ?

Р.М.Богачев

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

Об'єктом уваги даної роботи є розвиток взагалі та його перетворені форми. Автор визначає діалектику як логіку розвитку та продуктивну силу сучасного суспільства.

Ключові слова: розвиток, звиття, діалектика, творчість.

Сьогодні характеризується переходом від класичної до холлічної парадигми мислення: "ціле більше, ніж сума частин", "думає глобально, а діє локально" тощо. Виникає новий науковий підхід – синергетика, яка застосовується при вивченні ієрархічних, відкритих систем, до яких в основному належать суспільні (соціально-економічні) системи, що здатні до самоорганізації. Чинником об'єднання в таких системах вбачається певний аналог хаосу, дисипація, ринок у загальному сенсі цього поняття, тобто "обмінні процеси різного роду" [9].

Саме в цьому контексті синергетичну парадигму вважають спробою "зібрати воедино все те, що було розтязе на частини". У спрощеному варіанті синергетика будується на таких основних принципах, що зумовлюють відповідні закономірності та характеристики розвитку соціально-економічних систем [1]: гомеостатичність, ієрархічність, нелінійність, нестійкість, незамкненість, динамічна ієрархічність та можливість спостереження. А відповідно до сучасних теорій самоорганізації відкриті системи з сильною нелінійністю відчувають на собі значні природні коливання розвитку: тенденції диференціації змінюються інтеграцією, віддалення – зближенням, послаблення зв'язків – їх посиленням.

Саме з цього виводяться "глибокі аналогії з історичними свідченнями про загибель цивілізацій та розпад імперій, з циклами М.Кондратьєва, коливальними режимами Дж.К.Гелбрайта, етногенетичними ритмами Л.М.Гумільова" [7], ритмами Виклику-і-Відповіді А.Тойнбі тощо.

Безумовно, шляхи розвитку не можуть бути рівномірними, постійними та односпрямованими, "еволюційне сходження до більш складних форм та організації взагалі проходить через ряд циклів розпаду та інтеграції,

виокремлення з цілого та включення в нього, гальмування ходу процесів та їхнього прискорення, підйому" [7]. На жаль, у такий трактовці домінує запропонована Г.Спенсером ідея глобального еволюціонізму як фізико-механічного закону, згідно з якою пересування у просторі та часі йде в певному напрямі від гомогенного (однорідного) стану до різнорідного, більшого ступеня складності, чіткості та виокремленості.

Не залишається осторонь від спроб сучасної еволюціонізації, реформування відповідно до сучасного етапу розвитку й псеводіалектика: починаючи від спроб "наукового" перегляду змісту категорій та законів матеріалістичної діалектики на основі системно-структурного підходу до... відвертих спроб "підігнати" діалектику під один з методів системно-структурного дослідження.

Показовою є спроба критики діалектики з позицій "принципів сучасної методології науки" Б.Вишеславцевим: "Діалектика зовсім не зобов'язана стверджувати розвиток, навпаки, вона протиставляє розвиток та "звиття", виникнення та знищення, вона бачить трагізм їх зіткнення. Наука прямо знищує ідею однозначності космічного прогресу, ідею оптимістичного розвитку. Існує смерть сонця, існує розсіювання теплоти, існує ентропія, і ці процеси невідворотні. Наївна оптимістична діалектика Енгельса про все це не здогадується". Виникає питання, а чи можливо взагалі протиставляти розвитку щось інше як зовнішню суперечність? І взагалі – навіщо?

Що тут сказати. Перед нами типовий приклад "теоретичного звиття", тобто, – довільна, а чи то свавільна, – спроба редукування, повернення вищих стадій розвитку мислення до нижчих. Чому? Та тому, що протиставлення розвитку та "звиття" – це стихійна діалектика стародавньої філософії, східні уявлення про

"ритми життя" світу, китайський принцип Інь-Янь тощо.

Навіщо? Ці уявлення у подальшому знаходять своє продовження спочатку в детермінізмі механістичного матеріалізму та модусах фаталізму в суб'єктивному ідеалізмі та позитивізмі, а критика основних постулатів теорії прогресу, впевненість у необхідності економічного та науково-технічного поступу після Другої світової війни замінюються ідеєю "меж зростання".

Поступово це призводить до редукування уявлень про таку фундаментальну філософську категорію як розвиток до рівня відчуттів, до "пояснень на пальцях", до інтуїтивного "відчуття життя". Але при всій багатоманітності екзотичних інтерпретацій та "точок зору" всі вони зводять розвиток до абстрактного визначення розвитку на основі певної інтуїтивно обраної ознаки, що й призводить до парадоксальних висновків авторів.

Безумовно, в природі мають місце реальні процеси (випарення, конденсація тощо), але змістовне наповнення та об'єктивна основа категорій діалектики лежить в суперечностях людської діяльності як конкретного змісту та багатоманітних суспільних відносинах, зв'язках як відповідної форми взаємодії.

Тому апеляція виключно до природних ритмів або ж спроби зведення *діалектики розвитку* виключно до кількісного зростання та/або сукупності прикладів прогресу або регресу – це й потребує системно-структурний підхід, – є ніщо інше як повне нерозуміння того, що "загальні риси об'єктивної закономірності розвитку, які фіксуються тим чи іншим законом діалектики у всій своїй "повноті", конкретиці виявляються лише в розвитку вищих форм руху матерії" [3, 92] та нерозуміння *розвитку діалектики* взагалі.

Предметом діалектики як вчення про всезагальні закони розвитку, вчення про взаємозв'язок всього зі всім є не просто взаємозв'язки, а всезагальний взаємозв'язок в процесі розвитку. Таким чином, протиставлення розвитку чогось іншого як зовнішньої суперечності або її "свого-іншого-себе" – це вульгаризація діалектики, філософське та наукове невігластво, яке в реальності – за класиком, – є демонічною силою, що зумовлює всі нещастя людства. Про це апологети критики діалектики або свідомо замовчують, або навіть не здогадуються.

Саме тому такі поняття, як *розвиток* та *життя*, не можуть бути рядопокладеними та/або знаходитися знаходитися у зовнішньому, суто формально-логічному протиставленні або ж у байдужому співіснуванні. Нагадаймо, за К.Марксом на регресивному виткові відбуваються повторення попередніх ступенів, але

на новій основі, на підмурках більш стабільних, але й, відповідно – бідніших та більш слабких у соціальному та природному аспектах. Себто при спробі зведення внутрішньої суперечності до формату антагонізму відбувається свідомо редуція до ембріонального стану – це й може бути визначено як процес звиття...

Теоретичною базою такої редуції є неоліберальна доктрина, яка абсолютизує відносини атомізованих індивідів, їх спільнот та їх взаємну байдужість, відчуження. На наше переконання, саме занадто "дбайливе" ставлення до відчуження у подальшому не дає змогу формально-логічному мисленню довести зовнішню протилежність до внутрішньої суперечності та дозволяє тривалий час БЕЗВІДПОВІДАЛЬНО НЕВІДНОВЛЮВАНО "споживати" ресурси соціально-економічної системи, що накопичені на більш високих рівнях та стадіях розвитку. Згадаймо амебу як "ідеал розвитку" (О.В.Босенко) [2], що передбачає деяку розслабленість, яка сприймається за свободу...

В цьому й остаточно відповідь на питання «навіщо?» – розвиток просто утилізується.... А про це вже адепти ліберальної доктрини також або свідомо замовчують, або навіть, що їх самих "ведуть на заклання"...

На нашу думку, звиття – є суто і виключно перетвореною формою розвитку, що має місце лише у випадку соціальної матерії. Обґрунтуємо це.

Вже стародавня філософська традиція характеризується рефлексією процесів розвитку взаємозв'язків у світі в ідеях єдності, дихотомії, єдності протилежностей, в термінах самоорганізації, ієрархії, циклу, "Великої межі", диференціації, порядку, хаосу та принципах світового порядку, ускладнення, спонтанності, Інь-Янь. В подальшому, незважаючи на різноманітність та суперечливість філософських концепцій античності, з'являються ідеї, розвиваючи або заперечуючи які, мислителі наступних епох відпрацьовують свої погляди на ключові аспекти розвитку (Геракліт, Платон, Арістотель). І.Кант називає цей період "ризикованою пригодою розуму" з причин неможливості застосування тогочасної ідеї розвитку до цілих сфер пізнання.

Сам І.Кант застосовує ідею розвитку для пояснення походження Сонячної системи, Ж.Л.Бюффон – пов'язує її з історією Землі, Ж.Б.Ламарк – для пояснення еволюції живого, І.Г.Гердер – для опису історії культури, Ч.Дарвін закладає розвиток як основний принцип біології. Перелік можна продовжувати.

Тільки німецька класична філософія в особі Г.В.Ф.Гегеля дарує людству ідею розвитку та сам розвиток як аналітично-синтетичну категорію, що є результатом здійснення супе-

речностей прогресу-регресу, життя-смерті тощо. При цьому обидві сторони переходять одна в одну, мають тяжіння одна до одної, взаємно перетворюються та взаємно виражаються як одне в іншому, через інше й для іншого, мають тяжіння до вирішення. Сіречь: виступають протилежностями у складі здійснюваної діалектичної суперечності. "В сутності все відносно", – гегелівський закон.

Стосовно поняття "звиття", то слід відзначити, що між згортанням та розгортанням (complicatio-explicatio) М.Кузанського, з-виттям та роз-виттям (enveloppemens – developpemens) Г.Лейбница та імпліцитністю та експліцитністю (im-plicatio – ex-plicatio) сучасних філософів різниця доволі незначна. Так Л.Карсавін відзначає: "Розвиток (e-volutio, explicatio, Ent-wicklung, de-velopment), в протилежність звиттю (in-volutio, im-plicatio, Ein-wicklung, en-velopment) є розгортанням, розкриттям чогось потенційно, але тільки потенційно даного, тобто актуалізація того, що не минуло, збагачення буття" [4].

Саме ці поняття як і монадологія Лейбница виступають однією з базових засад російської *метафізики всеїдності*, філософської рефлексії категорій *всеїдине, всеїдність* у межах живого та невичерпного за своєю творчою потугою світу в працях російських філософів М.Поського, П.Флоренського, С.Булгакова, С.Франка, І.Ільїна, Л.Карсавіна. Ними здійснюється розкриття змісту *об'єктивної гармонійної та органічної множинної єдності* в дійсності як *взаємопроникнення у творчому спілкуванні*. Звідси й *симфонічна особистість* Л.Карсавіна, органічне та неорганічне тіло людства як *всезагальне чуттєвище* (рос.) В.Соловйова.

В той же час, в матеріалістичній діалектиці результат гегелівської логіки стає вихідним пунктом, а логічна форма відображення процесу розвитку – способом рефлексії реального розвитку як історичного процесу у часі та просторі.

Таким чином, розвиток розглядається як конкретно-історичний процес; як єдність протилежностей – не тільки перманентних змін, але й збереження змінного; як взаємоперехід внутрішнього та зовнішнього. А власне поняття розвитку – відображення сутності процесу саморуку матерії, що розкриває суперечливість розвитку як універсального процесу творення та руйнування, який здійснюється на основі власних стимулів та джерел, що й зумовлюють внутрішню логіку цього процесу та поступову реалізацію закладених можливостей [3]. Це дозволяє адекватно відобразити, осягнути розумом саму сутність, процес, тенденцію розвитку. Звісно, з розумінням того, що діалектика як науково-філософське вчення

про розвиток також перманентно... розвивається.

А інакше – розвиток зводиться до виникнення все нових та й нових категорій, тільки до кількісних змін, створення нових форм, а головне – форм, відірваних від реальності, з чого утворюється певна логіка, яка є формально байдужою до всього, що може виступати аналогом реального, – і дійсного, – руху.

Лапідарне визначення подібних малосимпатичних вправ: "філіація ідей". Справа, гідна означених апологетів ліберальної доктрини та "реформаторів" діалектики. На жаль, вони воліють цього не помічати та не зупинитися на досягнутому: тепер нас зпаєвнюють, що й розвиток може бути... без розвитку, тобто усталеним.

Концепція "золотого мільярду" передбачає гарантований рівень добробуту лише для населення "розвинених країн", а *концепція сталого розвитку* як сучасне перевтілення теорії управління на засадах мальтузіанства – за А.А.Мельниченком, – як збереження status svo, збереження власного стилю та способу життя за рахунок інших свідчить про спроби певних груп в конкретно-історичному хронотопі через маніпулювання суспільною свідомістю здійснювати *вплив* на суспільне буття, довільно та свавільно визначити основні засади суспільного розвитку, себто консервувати посталі його форми.

До чого тоді свідома заміна формального романтизму підкорення природи доби наукових революцій на пафос "єднання" з нею? А сучасні екологічні рухи, деіндустріальний характер основних положень Кіотського протоколу тощо в "гуманістичній" огортці послідовників та адептів ліберальної доктрини, біологізаторського напряму соціології, суспільно-політичних вчень та течій на базі мальтузіанства, що апелюють до тваринних інстинктів і т.п. Навіщо?

Мета одна – зведення, редукція всіх суперечностей до формату антагонізму, що дозволяє формально-логічному мисленню обґрунтувати необхідність їх знищення, або, в кращому випадку, абсолютизувати неможливість вирішення у теоріях "трагічної діалектики". Згадаймо "вічну" тезу М.Мерло-Понті, що "революції істинні як рух та хибні як режими". От так і зелений колір (колір природи) можна зробити жупелом історичного регресу...

Відтак необхідною умовою такої "трансформації" у "розвиток без розвитку" є формування простору масової дезінформації, царини квазінаукових термінів, відірваних від життя архінезрозумілих абстракцій (наукоподібна "заумь" рос.), жажливої мішаніни з незрозумілих відхилень від буденного досвіду, марева неістотних деталей та подробиць, а в

сутності – абстрактно-загального шумовиння, в якому вкрай складно сконцентруватися на *дійсно-конкретному об'єкті*.

Звідси й результат – індивід стає пересічним громадянином, народ – електоратом, держава – вульгаризованим державоутворенням, “опіумом атомізованого суспільства. Ліки, в яких вона (звільгаризована держава) шукає свого рятунку, а знаходить свій безславний кінець...” [6].

Наслідок – соціокультурна дезадаптація, суспільна дезорганізація, духовна деградація, публічна імітація та віртуалізація людських відносин як модули соціальної дезінтеграції, процес тотального розлюднення та розусупільнення, – поряд з *дійсною конкретністю* (реальністю) формується *фіктивна конкретність*.

Звідси – й відповідні теоретичні концепти, що вони мають вкрай песимістичні картини дегенерації, руйнування та занепаду. Обіруч з глибоким розчаруванням у науково-технічному прогресі це призводить до масового поширення, розповсюдження ірраціоналізму та містицизму, заміщенню раціонального емоціями, інтуїцією, сферою підсвідомості – суб'єктивного фіктивно-конкретного. Саме звідси – езотеричні “інтерпретації” РОЗВИТКУ як “ЗВИТтя світла РА” (РА-СВИТИЕ рос.) і т.п. або уявлення про “звиття” як звертання до себе з наступним сходженням до Бога в молитві тощо.

Поступово індивід редукується до індивідності, замість народу – нація, що докінець розкладається гнильним бродінням маскультури, отрутою шовінізму, націоналізму; суспільство перетворюється в абстрактну спільноту, в механічний агрегат, що він може бути об'єднаний лише тимчасово та суто механічно через інкорпорування ідей виключності, вищості, спрямованості на експансію, агресію, підкорення, – вплив, – завдяки чому *фіктивно-конкретне* зводиться до практично всезагальної форми та підкорює собі *дійсну конкретність*.

Єдиним способом існування стають суспільні кризи, потрясіння, катастрофи, рецидиви хвороби на спроби організму видужати. Чи є шанс видужати? На жаль, це як раз менш за все потрібне сучасним горе-управлінцям “сталім розвитком”.

Для забезпечення збереження баналізованого в своїй антикреативності існування – в сутності чуттєвого, матеріального та духовного скініння людини-людей-людства, – цілеспрямовано та цілком свідомо посилюється певне захисне середовище фіктивної конкретності. Засобом цього є постійне та розширене репродукування перетворених форм, що на тлі перманентних криз забезпечує часткове, тим-

часове збалансування, узгодження взаємозв'язків людини корпоративної відповідно до низки давно заперечених історією ідеоміфів, видінь (рос.: грез) Платона, *теоретичних “глюків”, “корпоративного принципу”, а наразі – ліберальної доктрини*. В той же час охороняючий прошарок ірраціональних перетворених форм є фатальною межею, що заважає здійсненню суперечностей та спрямований на зведення суперечностей внутрішнього та зовнішнього, природного та суспільного або ж до антагонізму як зовнішньої несумісності протилежностей, або ж до антагоністичної суперечності, або ж до антагоністичної суперечності, яка сама починає відтворювати себе та форми власного прояву (перетворені форми). Поступово *фіктивна конкретність* цілком підпорядковує та підкорює собі дійсну конкретність взагалі – виникає *конкретна фіктивність*.

Мета – остаточне руйнування дійсної єдності сил прогресу, в центрі яких стоїть вільна, цілком усупільнена людина (не економічна, а тим паче – корпоративна!), в сутності відбувається проста операція свідомої примітивізації буття. А в теоретичній царині – свідомо та цілковита дестабілізація, дискредитація класичної системи етичних та естетичних цінностей, критеріїв та масштабів розвитку суспільних взаємозв'язків, тобто критеріїв поставання людини як сукупності, а потому – ансамблю суспільних відносин.

В результаті – поступове знищення минулого, атомізація сьогодення та пониження всіх проектів “світлого майбутнього”, що вони здатні, в спроможності надихнути єднання сутнісних сил людини-людей-людства та мобілізувати їх на усвідомленні, базовані на науково-бездоганних засадах колективні дії. А головне – “безліч бажань та нікчемність сил”, єдиною суспільною потребою стає тяжіння до консервації умов існування, тобто *звиття у всезагальній формі*, що на деякий час забезпечує удавану розслабленість... через ЗВИТТЯ як ПЕРЕТВОРЕНУ ФОРМУ РОЗВИТКУ.

Але відповідно до ідеї “об'єкта як тіла думки” (К.Мегрелідзе): “Безпредметна свідомість, безпредметна думка – жажлива свідомість, жажлива думка”. Чому? Та тому лише, що від “блюду-в-думках” до “блюду-в-почуттях”, а потому й до “блюду-на-крові” лише один крок. Особливо, коли існує й офіційна назва цьому духовному філософсько-теоретичному освяченню свавілля соціальних, політичних, економічних etc. декреативних практик сфери фіктивної конкретності та її своєрідна логіка: постмодерн у філософії або ж неоліберальна доктрина в економіці та суспільній думці...

Що далі? Послаблення зв'язків та розпад системи. А в сутності – тотальне відчуження людини від всього масиву матеріальної, духо-

вної та чуттєвої загальнолюдської культури, відчуження від самої себе, відчуження від інших людей. Характерними рисами такого відчуження стає солідаризм, на засадах якого формується мережа нелюдських по своїй сутності суб'єкт-об'єктних відносин – павутиння – в якій ролей багато, але функцій лише дві: павук як активний суб'єкт або жертва як пасивний об'єкт тотального пригнічення, гноблення, примусу, приниження. Звідси – й відповідні діяльнісні прояви людини – *брехня, шкода, зло, потворність* – як однопорядкові виміри буття в цьому павутинні. В цих координатах буття. А власне: існування, виживання, скніння...

Таким чином, генеруються межі: деградація більшості, яка стає деперсоніфікованою, не має індивідуальності, – знищується основне джерело розвитку. А головне – втрата реального зв'язку та перспективи поставання у векторі: *людина економічна – людина соціальна – людина усупільнена*, – а з ним й поступова втрата самої реальності. Як наслідок – отримуємо культурну пустелю та суто «еволюційний» рух: індивідуальне-уніфіковане-масовізоване. Суспільним способом виробництва стає репродукування соціальної біомаси, проходить розірвання реальних зв'язків та просте заміщення їх зв'язками фіктивними; метою стає виживання, а суспільною формою – масовізація як існування в режимі репродукування. Це і є моделлю утилізації розвитку – *конкретна фіктивність*.

Чи є вихід? Так, в межах діяльнісного, а потому – творчого підходу в останній чверті ХХ та на початку ХХІ століття матеріалістична діалектика знаходить свій подальший розвиток у працях Г.С.Батищева, М.Л.Злотіної, В.П.Іванова, Г.О.Давидової, Л.К.Науменка, Б.В.Новікова, естетична сторона такого підходу ґрунтовно розкрита в працях А.С.Канарського, М.О.Ліфшиця.

Так, Г.С.Батищев шляхом для подолання тотожності суб'єкта та об'єкта вказує на діалектику отримання діяльністю своєї сутності, поставання її творчості. Б.В.Новіков, обґрунтовуючи зв'язок діяльність-самодіяльність-творчість, вводить в обіг категорію “розподіл” (рос. “распределение”) як соціо-культурну форму перманентного процесу зняття межі (рос. “предела”) актуальної обмеженості людської діяльності, що опосередковує процес переходу: від поділу діяльності до розподілу самодіяльності та далі – до самодіяльного розподілу, себто творчості як здійснюваної діалектичної суперечності [5]. У термінах суспільного відтворення це відображається як сходження: виробництво речей – виробництво ідей – продукування людей.

Така ритміка дозволяє принципово повному осягти процес соціалізації та розвитку взагалі. Таким чином, на протигагу *песимізму західної філософії* актуалізується гуманістичний та оптимістичний діяльнісний контекст суспільного життя, в якому розгортається поставання людини як ансамблю цілісних, всебічних та істинних взаємозв'язків живого спілкування – мережива суб'єктно-суб'єктних взаємодій та соціальних відношень як діалектичної єдності *правди, користі, добра та краси*. Єдина роль людини в такому мереживі – творець, ворог хаосу.

А теза про всебічний розвиток особистості стає дійсним принципом соціального планування, дійсної організації економіки, дійсним принципом інженерно-технічної думки, організації освіти. Тільки мережування як процес іманентного здійснення суперечностей має наслідком те, що в хронотопі загальнолюдської культури повсякденням людини стають діалог, співробітництво, співчуття, трансгресія як вихід за власні межі, а далі – співтворчість, поліфонія, мереживо “живого спілкування” як ансамбль суб'єктно-суб'єктних взаємозв'язків, що принципово не можуть бути відчужуваними та відчуженими.

Отож, все доволі просто: або ЗВИТТЯ у вимірах *брехні, шкоди, зла, потворності* – павутиння, тобто антигуманізм; або РОЗВИТОК у вимірах *правди, користі, добра, краси* – мереживо, тобто гуманізм.

Тільки самовіддана боротьба з хаосом, створення *мережива живого спілкування*, раціональна організація праці та організована здатність розглядати світ “очима роду” (Е.В.Льєнков), тобто очима іншої людської-людей-людства “з точки зору їх загальних, колективних потреб”, зумовлює адекватний, універсальний, гармонійний – цілісний, – розвиток, в якому людина стає дійсною вершиною, тобто *людиною, повністю усупільненою в олюдненому суспільстві*.

Здійснити це можливо лише за категоричної умови переходу до логіки діалектичної з осягненням, розумінням внутрішніх, іманентних причинно-наслідкових зв'язків, актуалізацією евристичного та методологічного потенціалу принципу співпадіння історичного та логічного, що єдино дозволить адекватно відтворити динаміку, архітектоніку, ритміку та результат розвитку, безмежність котрого детермінується актуалізованою безмежністю людської творчості та об'єктивної матеріалістичної діалектики взагалі.

Та, звісно, перетворенням діалектики (діалектичного матеріалізму) у безпосередню *продуктивну силу*.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аршинов В.И., Буданов В.Г., Войцехович В.И.* Принципы процессов становления в синергетике / В.И.Аршинов, В.Г.Буданов, В.И. Войцехович // Труды XI Международной конференции «Логика, методология, философия науки»: Секция 8. Методологические проблемы синергетики. – Москва-Обнинск, 1996. – № 8. – С.3–7.
2. *Босенко А.В.* Кризис? Агония! / А.В.Босенко // Марксизм та сучасність: системна криза передісторії як предмет філософської рефлексії: М-ли Міжнародної наук.-практ. конф. 5–6 листопада 2009 р. – К.: НТУУ "КПІ", 2009. – С. 45–47.
3. *Злотина М.Л.* Диалектика / М.Л.Злотина; [отв.ред. Ю.А.Мелков]. – К.: ПАРАПАН, 2008. – 264 с.
4. *Итак, что есть развитие?* [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiratata.livejournal.com/88850.html>
5. *Новіков Б.В.* Творчість як спосіб здійснення гуманізму: [монографія] / Б.В.Новіков. – К.: НТУУ "КПІ", 1998. – 310 с.
6. *Новіков Г.Б.* О вульгарном государстве / Г.Б.Новіков // Сучасні проблеми управління: М-ли V Міжнародної наук.-практ. конф. 26-27 листопада 2009 р., м.Київ / Уклад.: Б.В.Новіков, І.І.Федорова. – К.: НТУУ "КПІ", 2009. – 344 с. – С. 82–84.
7. *Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве.* – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 496 с.
8. *Тоффлер Э.* Шок будущего; [пер. с англ.] / Э.Тоффлер. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. – 560 с.
9. *Хакен Г.* Синергетика. Иерархии неустойчивости в самоорганизующихся системах и устройствах: [Текст] / Г.Хакен; [пер.с англ.]– М.: Мир, 1985. – 419 с.
10. *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг / Ф.Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.20. – С.22.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2010 р.